

Особливості професійно-галузевої зайнятості молоді в УРСР у 1959–1989 рр.

У статті досліджується зайнятість молоді в УРСР у 1959–1989 рр. Визначено основні актуальні напрями дослідження проблеми на основі комплексного аналізу статистичних підсумків вітчизняних переписів населення 1959–1989 рр. та відповідної архівної інформації щодо соціально-демографічних процесів в УРСР. Ключові слова: молодь, молодіжна зайнятість, рівень освіти, переписи населення.

В статье исследуется занятость молодежи в УССР во второй половине 1959–1989 гг. Определены основные актуальные направления исследования проблемы на основе комплексного анализа статистических итогов отечественных переписей населения 1959–1989 гг. и соответствующей архивной информации, касающейся социально-демографических процессов в УССР. Ключевые слова: молодежь, молодежная занятость, уровень образования, переписи населения.

The article researches of employment of young people in Ukrainian SSR in 1959–1989. It defines the main issues in researching the problems on the basis of complex statistics' analysis of home censuses in 1959–1989 in accordance with archival information concerning social-demographic processes in Ukrainian SSR.

Keywords: youth, employment of young people, level of education, censuses

Соціально-економічні реформи в Україні обумовили трансформацію економічної системи суспільства. Суттєві зміни відбулись у сфері зайнятості населення. На поч. 1990-х рр. громадяни колишнього Радянського Союзу приєдналися до величезної армії безробітних. Поява ринкових відносин у сфері зайнятості ускладнила вихід на ринок праці всіх категорій населення, однак найбільш важкими умови найму виявились для молодих працівників. Незважаючи на зниження рівня зареєстрованого безробіття в Україні, ситуація, яка склалася на сучасному молодіжному ринку праці, залишається досить напруженою. Молодь є найбільш економічно активною частиною суспільства, однак неадекватна державна політика в сфері зайнятості призводить до посилення відтоку молодих фахівців у розвинені країни, розвитку тіньового сектору економіки, зниженню зацікавленості молоді в одержанні освіти.

З 30-х рр. XX ст., після згорання політики непу, соціалістична зайнятість була визнана повною і всебічною. Відомо, що тогочасна влада дещо ідеалізувала ситуацію, однак для формування дієвого механізму забезпечення зайнятості молоді вважається за доцільне вивчення досвіду історичного минулого. Від того, наскільки ефективно буде розв'язано проблему працевлаштування молоді, залежатиме майбутнє України.

Об'єктом даного дослідження є соціально-демографічна група молоді як складова продуктивних сил українського суспільства. Предметом вивчення є особливості професійно-галузевої зайнятості молоді в УРСР. Мета статті – виявлення й аналіз основних тенденцій молодіжної зайнятості в республіці, визначити можливості працевлаштування молодих працівників, простежити динаміку освітніх характеристик молоді. Завдання дослідження – проаналізувати стан молодіжного ринку праці в УРСР; сформулювати основні проблеми зайнятості молоді; показати основні механізми регулювання зайнятості молоді.

Вітчизняна радянська історіографія характеризується недостатньою комплексністю вивчення проблеми. В монографіях та наукових статтях акцент зазвичай робився на аналізі економічної діяльності окремих суспільних верств, і лише інколи, як тематичні ілюстрації до підтвердження наявності загальної зайнятості населення, передбачалась характеристика його незайнятих категорій без акцентування уваги на проблемах молодіжного працевлаштування [1]. Такі об'єкти, як "молодь", "молоде покоління", в більшості наукових праць являли собою винятково складову частину соціальних груп – робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції і тому спочатку не досліджувалися як самостійна соціально-демографічна група.

Пізніше в працях істориків В.І.Чупрова, В.І.Жилиєва, О.М.Мацуєва, Б.О.Ручкіна саме молодь стала об'єктом дослідження. При цьому робився акцент на аналізі основних тенденцій державної політики забезпечення зайнятості радянської молоді, її трудового виховання та професійної підготовки, економічного внеску молодого покоління в індустріальний розвиток СРСР [2]. Радянські науковці також неодноразово зверталися до вивчення особливостей працевлаштування та забезпечення кваліфікаційного росту молодих працівників. Спрямованість такої тематики мала чіткий вектор – свідчення про турботу, якою уряд оточував молодь, про піклування державних відомств про демографічне та економічне майбутнє країни. В той же час найбільш злободенні питання, пов'язані з освітою та працевлаштуванням сільської молоді, з регіональними непогодженнями щодо випуску спеціалістів та реальними можливостями забезпечення їх роботою за фахом та інші, так і залишилися недослідженими.

Сучасна українська історична наука, хоча й активно вивчає гендерні аспекти зайнятості населення України, в тому числі і в історичній ретроспективі, радянську молодь здебільшого досліджує у контексті аналізу загального соціально-економічного розвитку УРСР. Основними тематичними напрямками традиційно залишаються міграційні процеси з сіл до міст, особливості молодіжної освіти за умов поширення професійно-технічного навчання в 1960–1970-х рр., зміни в галузево-професійній зайнятості населення періоду "перебудови". Такі питання, як комплексний соціально-демографічний аналіз молодіжної зайнятості та освіти, можливостей працевлаштування за фахом, перспектив соціально-професійної самореалізації молоді УРСР зазначеного періоду залишаються перспективними тематичними напрямками.

Дослідження вказаних проблем цілком може бути забезпеченим необхідними джерелами. Передусім це підсумкові статистичні дані загальних переписів населення, які надають вичерпну інформацію щодо освітніх характеристик, професійно-галузевої діяльності молоді міста і села, окремих регіонів України. Фонди центральних та обласних архівів містять чимало статистичної інформації з питань працевлаштування та зайнятості молоді досліджуваного періоду, оскільки за радянських часів неодноразово проводилися масштабні дослідження проблем зайнятості населення УРСР. Однак цей комплекс джерел і досі переважно залишається незатребуваним.

За радянських часів показник зайнятості молоді був дуже високим. За даними перепису населення 1959 р., працюючої молоді нараховувалося 76,4% від загальної кількості осіб у віці від 15 до 29 років включно (найвищий показник за всі досліджувані роки) [3]. У наступні переписні роки відповідний показник зменшувався у такій послідовності: у 1970 р. – 69,4%, у 1989 р. – 66,9%, у 2001 р. – 39%. Винятком є дані за 1979 р., коли частка працюючої молоді тимчасово збільшилася до 71,5%, а основною причиною цього стала урядова політика, спрямована на збільшення чисельності робочих кадрів.

Радянським урядом запроваджувалися спеціальні обліки підлітків з метою виявлення серед них тих, хто не навчався і не працював. Зокрема, за результатами обліку 1964 р. було з'ясовано, що найбільша кількість підлітків, які не брали участі у суспільно корисній діяльності, зосереджувалась у західних областях – 41% від усіх підлітків цієї групи по республіці [4, арк. 59]. У зазначеному регіоні частка представників вказаної категорії становила від 2,5 до майже 7% від усієї чисельності підлітків. У той же час мінімальними були аналогічні показники у Криму, Херсонській, Харківській областях (1–1,2%) та більшості областей сходу і півдня України. На заході республіки значною мірою ситуацію з навчанням ускладнювала зайнятість підлітків в особистому підсобному господарстві, де працювало

до 18% від їх загальної чисельності (Тернопільська область) [5, арк. 60]. Високими аналогічними показниками (до 12%) відрізнялися і деякі області Центральної України (зокрема, Черкаська і Хмельницька).

Отже, у регіонах із найбільшою часткою сільського населення помітно вищою була й питома вага молоді, яка не працювала і не навчалася. Причина тому – значні відстані від місця проживання учнів до середніх шкіл та відсутність інтернатів при віддалених школах. Так, у сер. 60-х рр. ХХ ст. на 401 сільський населений пункт Чернівецької області припадало всього лише 68 середніх шкіл, з яких кожна сьома не мала інтернату [6, арк. 58–59]. У зв'язку з цим значна кількість підлітків після восьмого класу залишалася вдома і працювала в особистому підсобному господарстві.

Однак, незважаючи на існування певних регіональних ускладнень, держава намагалася усіляко добиватися реалізації принципу повної зайнятості молоді (як загалом і всього населення) або забезпечити молодих людей навчальними місцями [7]. Зокрема, у республіканській довідці про недоліки у працевлаштуванні випускників загальноосвітніх шкіл та підлітків за 1965 р. вказувалося, що багато підприємств не приймали цей віковий контингент на роботу [8, арк. 68–72]. Звичайною мотивацією ненадання робочих місць в усіх регіонах республіки називалася відсутність кваліфікації у молоді. Деякі підприємства хоча й приймали на роботу підлітків, але не створювали для них належних умов для продовження навчання. Часто місце працевлаштування не відповідало спеціальності випускників, яку вони одержували під час проходження виробничої практики. За "недержавне" ставлення до прийому на роботу випускників шкіл до винуватців застосовувалися суворі санкції (аж до накладання партстягнень та зняття порушників законодавства з роботи) [9, арк. 71].

Щодо галузевих пріоритетів зайнятості молоді, слід зазначити, що перепис 1959 р. зафіксував тенденцію до подальшого залучення робітників у галузі металургії, нафтової, вугільної, хімічної промисловості, будівництва електростанцій та машинобудування [10, с. 30]. Робітники віком до 29 років переважали у будівництві (564 особи на 1000 зайнятих в даній галузі) та в промисловості (510 осіб на 1000 зайнятих). Найвищим показником зайнятості молоді відрізнялася вугільна галузь (595 осіб на 1000 зайнятих). У текстильному виробництві, зокрема у швейній справі, також був дуже високий показник зайнятості молоді (590 осіб на 1000 зайнятих), що відповідало плануванню на п'яту п'ятирічку значно збільшити обсяги виробництва товарів народного попиту [11, с. 511]. Саме такий економічний курс у наступні роки спричинив стрімке зменшення показників зайнятості молоді у промисловості

(до 1970 р. – на 14,6%) і будівництві (на 15,2%). Відповідні процеси відбулися й у сільському господарстві (на 13,9%).

За даними перепису 1979 р., у більшості галузей народного господарства відбулося зростання показника зайнятості молоді: в межах від 0,6 до 6,3%, що переконає у реальних наслідках профорієнтаційної політики 60–70-х рр. ХХ ст. На той час за робочими спеціальностями, одержаними у школі, в СРСР працювало лише від 14 до 21% випускників [12, с. 277–279]. З метою збільшення чисельності робітничого класу в 1969 р. було ініційовано появу навчальних закладів нового типу – середніх професійно-технічних училищ.

Помітною на кінець 1970-х рр. стала й інша тенденція: при достатньому забезпеченні молодими фахівцями традиційно пріоритетних матеріальних сфер економічної діяльності у нематеріальних галузях виробництва чисельність працюючої молоді зростала вдвічі (у сфері охорони здоров'я, фізичного виховання і соцзабезпечення), втричі (у житловому господарстві і побутовому обслуговуванні), вчетверо (у галузі кредиту і державного страхування) швидшими темпами, ніж це відбувалося у промисловості, сільському господарстві чи торгівлі. Це цілком відповідало завданню збільшення ролі сфери послуг.

За даними перепису 1989 р., спостерігалось зменшення показників зайнятості молоді у всіх, за винятком сільськогосподарської (в якій показник зріс на 0,4%), основних галузях народного господарства УРСР, що стало наслідком процесу "перебудови". Щодо матеріальних сфер виробництва, ця тенденція була більш помітною.

Поглибити аналіз основних тенденцій зайнятості молодого населення республіки дозволить безпосередня характеристика занять молоді. При цьому є сенс визначити найголовніші аспекти перерозподілу зайнятості молодих працівників за видами занять з урахуванням гендерних груп.

Основні напрямки народногосподарської діяльності 50–60-х рр. ХХ ст. зумовили наявність найвищих показників питомої ваги молоді серед зайнятих у промисловості і будівництві, а також у галузях різних видів транспорту і зв'язку. В 1959 р. молодь становила 40,3% від кількості чоловіків, які працювали на будівельних монтажних роботах (каменярі, лицювальники, екскаваторники та ін.) і 41,2% – у сфері машинобудування і металообробки (слюсарі, електро- і газозварники, токарі, наладчики, фрезерувальники). З 1959 до 1970 рр. значно зросла (у середньому в 2 рази і, в першу чергу, за рахунок молодих працівників) кількість представників нових технічних професій – екскаваторників, машиністів і мотористів будівельних шляхових машин, а також наладчиків механізмів та апаратури. Поширення панельного будівництва стало причиною зростання більше ніж утричі

кількості монтажників блочних конструкцій (теж переважно молодих фахівців). Значною була частка молоді серед чоловіків, зайнятих у транспортних галузях. Однак у цілому в абсолютній більшості видів виробництв і професій, які традиційно залишалися сферами прикладання саме чоловічої праці, у 1950-ті – на початку 1970-х рр. основну чисельність працівників складали особи віком від 30 до 39 років.

Трохи вищі показники питомої ваги зайнятої молоді серед жінок пояснювалися проходженням юнаками обов'язкової служби в армії. У таких галузях легкої промисловості, як текстильна та швейна, в яких жінки становили від 74,4 до 88,3% від усіх працівників у галузі, молодих працівниць нараховувалося відповідно 50,1 та 44,5%. Внаслідок інтенсифікації професійно-технічного навчання з 1959 до 1970 рр. за рахунок зростання кількості молодих робітниць стало у 1,5–3,6 разів більше ткаць і в'язальниць, закрійниць і розкрійниць, швачок-мотористок. Означений взаємозв'язок демографічної структури зайнятості із системою навчання простежувався й на прикладі інших професійних груп. У галузі машинобудування, на будівничих і монтажних роботах жінок нараховувалося не більше третини. Однак і серед них молодих працівниць було 43,8–45,5%. У професіях шліфувальниць, пресувальниць і штампувальниць темпи росту чисельності працівниць дорівнювали відповідно 202,9 і 157%. Частка молоді перевищувала 40% серед жінок, зайнятих у поліграфічному виробництві і в галузі зв'язку. Від 20 до 37% становили молоді працівниці серед медичних сестер, викладачів навчальних закладів і курсів, телеграфісток, телефоністок, операторів поштового зв'язку, бухгалтерів, касирів, робітників канцелярії, друкарок, секретарок.

Завдяки системі професійно-технічного навчання за 70-ті рр. ХХ ст. помітно збільшилася чисельність видів виробництв, у яких питома вага молоді у числі зайнятих перевищувала 40%. Така тенденція характеризувала і період пер. пол. 1980-х рр. Для молодих чоловіків була притаманна висока зайнятість у галузях машинобудування і металообробки, хімічної і нафтохімічної промисловості, будівництва. Виробництво механізмів і обробка металу потребували збільшення чисельності токарів, фрезерувальників, слюсарів, збиральників, монтажників обладнання, і, особливо, гальваніків, зварювальників, наладчиків облаштування, апаратури і механіки (кількість яких за 1970-ті рр. зросла на 50–60%). На будівництві молоді чоловіки передусім поповнювали ряди машиністів екскаваторів та монтажників будівельних конструкцій (чисельність яких зросла на третину). Більше ніж на 10% зросла частка молодих кадрів серед чоловіків-управлінців.

Легка промисловість залишалася традиційною сферою прикладання жіночої праці. До 1979 р. кількість молодих працівниць на підпри-

сництва текстильного, швейного і шкіряного виробництва зросла відповідно на 15,7, 11,2 і 7%. У швейній справі збільшення показника становило 2,4%, у текстильній – 1,6% і в шкіряній – 0,3% (при збереженні найвищої питомої ваги молоді серед зайнятих жінок: відповідно 46,9, 51,7 та 47,8%). На перший погляд, це незначне чисельне зростання. Однак слід враховувати й те, що у попереднє десятиріччя чисельність молодих робітниць у цих видах виробничої діяльності була великою. У 1970-ті рр. вони перейшли до наступної вікової категорії – від 30 до 39 років, тому подальше збільшення показника частки працюючої молоді у названих галузях навіть на 1% вимагало все більшого її притоку.

Незважаючи на те, що молодь у машинобудуванні і нафтохімічному виробництві становила 42,9 та 42,1% від усіх працюючих жінок, протягом 70–80-х рр. ХХ ст. характерною стала тенденція зменшення відносної чисельності молодих працівниць у вказаних галузях. У цей же період відбулося зменшення питомої ваги молодих жінок, які працювали на будівельних майданчиках і були зайняті на монтажних роботах – на 7,7%. Такі зрушення у структурі професійно-галузевої діяльності жінок передусім зумовлювалися політикою, спрямованою на покращення умов їх праці, вивільнення з важких та шкідливих робіт з подальшими перекваліфікацією та працевлаштуванням [13, арк. 109]. Прагнення до підвищення професійної кваліфікації, суттєві зміни у профорієнтації вплинули на збільшення відносної чисельності молодих робітниць у сфері нематеріального виробництва – у галузях освіти, культури, охорони здоров'я і фізичної культури, сфері мистецтва, кредиту і страхування, у житловому господарстві і побуті, управлінні.

Наприкінці 70-х – у 80-х рр. ХХ ст. мінімальною питомою вагою молодих працівників відрізнялася сільськогосподарська галузь. Це обумовлювалося професійною непривабливістю для молоді сільськогосподарської виробничої діяльності та перекачуванням молодих трудящих у міські сфери виробництва.

Теза про взаємозалежність професійних і освітніх характеристик є загально визнаною. Населення УРСР (тим більше зайняте у виробничій діяльності) мало високий освітній рівень, а вітчизняна система загальної освіти відрізнялася значними досягненнями. Показники динаміки освітнього рівня молоді були такими: щодо вищої освіти – зросли з 17 осіб на 1000 молодих осіб віком від 16 до 29 років у 1959 р. до 70 осіб на 1000 молодих осіб віком від 15 до 29 років у 1989 р. (у 4,1 разу), неповної вищої освіти – з 15 до 38 осіб (у 2,5 рази), середньої спеціальної освіти – з 60 до 206 осіб (у 3,4 рази), середньої загальної освіти – з 136 до 463 осіб (у 3,4 рази) і, навпаки, зменшилися щодо неповної середньої освіти – з 417 до 209 осіб (у 2 рази) та початкової освіти – з 295 до 11 осіб відповідного віку (майже у 27 разів) [14].

Найвищими темпами зростала кількість випускників середніх навчальних закладів, що пояснювалося відповідною політикою держави [15, с. 93]. Порівняно швидкими темпами зростала чисельність осіб із середньою професійною освітою [16]. Тільки за 1970-ті рр. питома вага випускників ПТУ збільшилася з 9 до 15,3%. Визначальну роль у даному випадку відіграли рішення ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР другої половини 1960-х рр., за якими ініціювалося створення цілої мережі закладів професійно-технічної освіти, а молоді фахівці одержували право на житло і працевлаштування [17].

Спочатку у зв'язку з потребою підвищити освітній рівень населення країни, а пізніше – внаслідок розвитку науково-технічної революції постійно зростала необхідність у кадрах вищої кваліфікації [18, с. 241, 289]. Урядом вживалися належні заходи для збільшення чисельності студентів вищих навчальних закладів. Зокрема, у 1970-ті рр. частка студентів зросла вдвічі. Радам Міністрів союзних республік давалося завдання значно покращити керівництво вищими і середніми спеціальними навчальними закладами республіканського підпорядкування та спрямовувати відповідні зусилля на розвиток міжреспубліканської кооперації у підготовці спеціалістів [19, с. 244].

Однак у 1980-ті рр. у державі почав відчуватися дефіцит працівників робітничих спеціальностей, саме тому державну політику було спрямовано на збільшення прийому молоді в середні професійно-технічні училища. Найбільш оптимальним вважався такий розподіл випускників: 10–12% з їх загальної чисельності повинні були вступати до ВНЗ, 12–15% – до технікумів, 75% – в ПТУ. Тим не менш ПТУ і надалі залишалися недоукомплектованими, а молоді спеціалісти нерідко виконували роботу, яка не потребувала високого рівня підготовки. Так, за даними перепису 1979 р., в торгівлі серед представників робітничих професій нараховувалося 20% осіб з вищою та середньою спеціальною освітою.

Регулювання процесом зайнятості молоді в радянській Україні відбувалось у формі оргнаборів, мобілізацій за комсомольськими путівками, розподілу молодих спеціалістів тощо. Наприкінці 1950-х рр. переважали планові переселення молодих робітників до Казахської РСР, а починаючи з кінця 1960-х рр. – оргнабори до РРФСР, які тривали до кінця 1980-х рр. Держпланом народного господарства УРСР наприкінці 50-х – у 60-ті рр. XX ст. значна увага приділялася спрямуванню робочої сили у Донбас і Придніпров'я. Зокрема, на роботу в Донбас вирушали після закінчення школи цілими класами.

Така політика, з одного боку, сприяла забезпеченню зайнятості молодого населення України, а з іншого – спричиняла зменшення народжуваності, прискорювала процес старіння, що погіршувало демографічну ситуацію в республіці.

Значну увагу радянський уряд приділяв обліку молоді, яка не працювала і не навчалася. Щорічно відповідними закладами надавалися довідки з працевлаштування випускників середніх загальноосвітніх шкіл, в яких, серед інших категорій, виокремлювалася група молодих осіб, які на кінець року після випуску залишалися без роботи. Як правило, частка таких випускників не перевищувала 0,4% від усіх, хто закінчив школу. Так, за період з 1960 до 1966 рр. лише у 1961 р. такий показник сягав 1%.

Починаючи з кін. 40-х – поч. 50-х рр. XX ст., проводилася посилена боротьба з "паразитичними елементами" по всій території Радянського Союзу. Постанова 23 липня 1953 р. "Про міри боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами" зобов'язувала органи міліції налагодити облік вказаних осіб з метою їхнього працевлаштування і перевиховання, а в разі злісного ухилення від праці – для притягнення їх до адміністративної або навіть кримінальної відповідальності.

Надмірний ентузіазм при виконанні даного указу призводив до значних перегинів, проявом чого стало таврування посадовими особами жінок-домогосподарок "паразитами, що їдять наш хліб" та вислання інвалідів на п'ять років за "небажання працювати". Документи того часу містять багато інформації про помилкове засудження учнів вечірніх шкіл, престарілих осіб, жінок, що мали на утриманні малолітніх дітей, тощо. Думка переважної більшості людей (принаймні тих, чиї листи публікувалися у пресі) зводилася до того, що слід посилити відповідальність за дармоїдство, зокрема, збільшити термін вислання до 8–10 років, змусити працювати юнаків віком 16–18 років, що жили на кошти батьків.

Однак, незважаючи на певні проблеми, показник зайнятості молоді в радянській Україні був дуже високим. Уряд запроваджував спеціальні обліки молоді з метою виявлення непрацюючих осіб і подальшого їх працевлаштування. На підприємствах створювалися належні умови для подальшого продовження навчання молодих працівників. Відбувалося зростання освітнього рівня молоді, і, як наслідок цього, зростання питомої ваги молодих працівників у нематеріальних галузях виробництва. Багато уваги приділялося професійній підготовці молоді. Організовані набори робочої сили, мобілізація за комсомольськими путівками, розподіл молодих спеціалістів, створення служб зайнятості мали сприяти вирішенню проблем з працевлаштуванням для всіх бажаних. Отже, одним з результатів планомірної урядової діяльності щодо досягнення повної зайнятості населення стало масове залучення молоді до трудової діяльності в усіх сферах народного господарства (пропорційно до значення галузі виробництва в соціально-економічній інфраструктурі УРСР).

Позитивним аспектом державної політики було надання всім без винятку членам суспільства рівні можливості доступу до освіти. Вже в 1970-ті рр. соціальний склад студентської молоді в цілому відображав соціальну структуру радянського суспільства.

Разом з цим протягом досліджуваного періоду в республіці виник ряд проблем, які можна розцінювати як прояв майбутньої соціально-економічної кризи. Показники зайнятості молоді поступово почали зменшуватися (передусім у регіонах із найбільшою часткою сільського населення). Поступово виникли труднощі з працевлаштуванням молоді, яка закінчила ВНЗ.

Вивчення зазначених проблем, як і самого комплексу заходів радянського уряду щодо забезпечення молодіжної зайнятості, повинні стати об'єктом подальшого вивчення фахівцями з досліджуваної проблематики. Сучасна ситуація в Україні свідчить про нерівне становище молоді в складі сукупної робочої сили на ринку праці і потребує ефективного механізму регулювання її зайнятості, що актуалізує вивчення досвіду радянського минулого.

Література

1. Демографическое развитие Украинской ССР : 1959–1970 гг. / отв. ред В. С. Жученко и др. – К. : Наукова думка, 1977. – 221 с. ; Демографическое развитие Украинской ССР : 1970–1979 гг. / отв. ред. В. С. Стещенко. – К. : Наукова думка, 1987. – 255 с. та ін.

2. Жилияев В. И. Позитивный и негативный опыт участия молодого поколения и коммунистического союза в развитии экономики страны в отечественной истории 1958–1990 гг. (на материалах государственных органов КПСС и ВЛКСМ) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / В. И. Жилияев. – М., 1997. – 25 с. ; Молодежь как общественная проблема // Молодой коммунист. – 1989. – № 2, 4, 6; Социальное неравенство и молодежь // Философская и социологическая мысль. – 1989. – № 8. – С. 10–19 ; Приступко В. А. Исторический опыт советского государства и общества по вовлечению студенческой и учащейся молодежи в решение народно-хозяйственных задач, посредством движения студенческих строительных отрядов (1959–1990) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Приступко В. А. – М., 1998. – 25 с. ; Ручкин Б. А. Деятельность ВЖСМ по привлечению молодежи к реализации экономической политики КПСС (1970–1980-е годы) : автореф. ... дисс. д-ра ист. наук / Ручкин Б. А. – М., 1989. – 32 с. ; Социализм и молодежь. – М. : Молодая гвардия, 1988. – 254 с. та ін.

3. Показники щодо рівнів освіти молоді наведено та розраховано автором за: Возрастная структура, уровень образования, национальный состав и источники средств существования населения Украинской ССР. Приложение № 1 к статистическому бюллетеню № 7 (188). – К. : ЦСУ при Совете Министров Украинской ССР, 1972. – 281 с. ; Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К. :

Державний комітет по статистиці, 1990. – 287 с. ; Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР. Статистичний збірник. Додаток до статистичного бюлетеня № 7 /56 / ЦСУ УРСР. – К. : Держстатвидав, 1961. – 236 с.

4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4626, оп. 3, спр. 281. – 128 арк.

5. Там само.

6. Там само.

7. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 9, спр. 1895, арк. 1, 2 ; там само, спр. 4937, арк. 4 ; там само, ф. 4626, оп. 3, спр. 1055, арк. 44.

8. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 281. – 128 арк.

9. Там само.

10. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986) / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС : в 14 т. – М. : Политиздат, 1985.

Т. 9 : 1956–1960. – 1985. – 574 с.

11. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986) / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС : в 14 т. – М. : Политиздат, 1985.

Т. 8 : 1946–1955. – 1985. – 542 с.

12. Советская интеллигенция. Краткий очерк истории (1917–1975 гг.). – М. : Политиздат, 1977. – 318 с.

13. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 1028. – 230 арк.

14. Показники щодо зайнятості молоді наведено та розраховано автором за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР / отв. за выпуск К. А. Орехов. – М. : Госстатиздат, 1963. – 216 с. ; Распределение населения Украинской ССР по общественным группам, отрасли народного хозяйства и занятиям. Приложение № 3 к статистическому бюллетеню № 8 (201). – К. : ЦСУ при Совете Министров Украинской ССР, 1973. – 290 с. ; Социальная и профессионально-отраслевая структура населения Украинской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). – К. : ЦСУ УССР, 1981. – 234 с. ; Соціальна і професійно-галузева структура населення України (за даними перепису населення 1989 року). – К. : Міністерство статистики України, 1992. – 255 с.

15. Про підвищення матеріальної заінтересованості колгоспників у розвитку суспільного виробництва. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 16 травня 1966 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : в 13 т. – К. : Політвидав України, 1981.

Т. 7. – 1981. – С. 98–100.

16. Народное образование // Большая Советская Энциклопедия / гл. ред. А. М. Прохоров : в 30 т. – М. : Советская Энциклопедия, 1977.

Т. 2, кн. 2, СССР. – 1977. – С. 403–410.

17. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 13, спр. 4901. – 230 арк.

18. Народное образование в СССР : сборник нормативных актов // сост. Н. Е. Голубева. – М. : Юридическая литература, 1987. – 333 с.

19. Там само.